

Diglossia v používaní jazyka Rómov na Slovensku a v Maďarsku

Tibor Pintér

Jazykový inštitút Maďarskej akadémie vied

tpinter@nytud.hu

Abstract:

On average, when the diglossia of the Gypsies is discussed in the Hungarian, Czech and Slovak literature, this term is used for their bilingualism without specifying their social surroundings and language use. In this paper the author sets out to amend this shortcoming in research by looking at the main characteristic features of diglossia and then trying to compare them with writings of Hungarian and Slovak Gypsies. On the basis of investigations in two different communities and of other Hungarian, Slovak and Czech sociolinguistic papers (which also deal with the language use of Gypsy communities) the author attempts to point out those characteristic points of diglossia which also exist in the investigated communities. The author's conclusion is that diglossia exists only in isolated and introverted communities which usually do not have contacts with the non-Gypsy environment. Because of the changing lifestyle in this area, the number of these groups is steadily decreasing. This means that speaking about the diglossia of the speech communities requires in-depth research, otherwise the results will not reflect the linguistic reality.

Key words:

bilingualism, diglossia, language use, Roma communities in Slovakia and Hungary

1. Základné otázky diglosie

Diglossia ako špecifický typ bilingvizmu je v stredoeurópskej jazykovede podrobne spracovaný jav: tak medzinárodná, ako aj česká, slovenská a maďarská jazykoveda sa touto témou podrobne zaoberala (pozri Ferguson, 2004; Fishman, 1967; 1985; Kloss, 2003 [1976]; Fasold, 1984; Lanstyák, 1998a [1993], 1998b [1994]; Kiss, 2002 [1994]; Shiffman, 1997; Bartha, 1999, s. 66–74).

Pod klasickou, fergusonovskou diglosiou rozumieme situáciu, „v ktorej koexistujú vedľa seba v celom spoločenstve dve variety jazyka a každá plní svoju presne stanovenú úlohu“ (Ferguson, 2004, s. 101). Ferguson opisuje jazykový stav, ktorý sa líši od situácie, kde rečové spoločenstvo používa dva varianty – štandard a niektorý dialektálny variant – jedného jazyka, a od situácie, kde komunita používa dva geneticky nesúvisiace samostatné jazyky. Je to i preto, lebo z kódov komunity tzv. vysokú varietu (H-varietu) nikto nepoužíva ako každodenný konverzačný jazyk a členovia komunity v neformálnych situáciách používajú výhradne tzv. nízku varietu (L-varietu). Ferguson jednoznačne nedefinuje pojem jazyka, geografického dialektu, jazykovej variety či rečovej komunity (porov. Ferguson, 2004, s. 102), čo bolo dôvodom rozličných interpretácií diglosných jazykových situácií (Fasold, 1984, s. 43; Bartha, 1999, s. 67).

Podľa iného poňatia v diglosnej situácii nestoja len jazykové variety geneticky súvisiace, ale i jazyky geneticky nepríbuzné, ak vyhovujú kritériám funkčnej špecifickosti (Fishman, 1967, s. 29). Rozdiel medzi dvomi základnými poňatiami diglosie označuje aj terminológia, keď fergusonovskú diglosiu pomenúva ako klasickú diglosiu (*classical diglossia*) alebo endo-diglosiu a fishmanovskú diglosiu ako rozšírenú diglosiu (*extended diglossia*) alebo exo-diglosiu (porov. Shiffman, 1997, s. 209–210); v odbornej literatúre sa ešte často používa Klossova klasifikácia, ktorá pomenúva prvú ako vnútornú diglosiu (*in-diglossia* alebo *Binnendiglossie*) a druhú ako vonkajšiu diglosiu (*out-diglossia* alebo *Außendiglossie*) (Kloss, 2003 [1976], s. 131; Shiffman, 1997, s. 209).

V maďarskej jazykovede sa bilingvizmus Rómov už tradične nazýva diglosiou – bez toho, aby niekto danú problematiku hlbšie preskúmal. Vedecké výskumy sa však nezaobierajú diglosiou, ale sústreďujú sa na stav jazyka a na jazyk vôbec. V týchto štúdiách sa sociolingvistické aspekty netýkajú postavenia jazykov bilingvistov, zvyčajne sa skúma iba používanie, používanosť jazykov (kde a kto).

Touto štúdiou chcem oponovať tým maďarským výskumníkom, ktorí používajú pojem diglosie na bilingvizmus Rómov v Maďarsku, na Slovensku či v Sedmohradsku bez toho, aby pojem diglosie bližšie špecifikovali (ich mená pozri nižšie). Pre týchto výskumníkov je charakteristické, že sa zaoberajú používaním jazykov len okrajovo – ich výskumy sa sústreďujú na iné, hlavne etnologické problémy. V ich poňatí sa diglosia spája s fishmanovským chápaním pojmu (novšími teóriami neoperujú). Aby som dokázal, že ani Fishmanovo skoré chápanie nemožno aplikovať na všetky rómske komunity, budem sa sústreďovať i ja na toto chápanie (aj keď som si vedomý toho, že veda toto poňatie už dávno prekročila).

2. Bilingvizmus Rómov vnímaný ako diglosia

Romologička Jazykovedného inštitútu Maďarskej akadémie vied Andrea Szalaiová v štúdiu *Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség* [Jednotnosť? Rozmanitosť? Cigánska menšina a jazyková rôznorodosť] poukazuje na to, že publikácie o rómskej menšine v Maďarsku – bez širšieho sociolingvistického alebo sociologického výskumu – pokladajú dvojazyčnosť Rómov za diglosiu (Szalai, 2007, s. 22). Autorka sa, žiaľ, nezmieňuje o tom, ktoré publikácie má na zreteli, ale pri prejdení odbornou literatúrou nie je ťažké dotýčané štúdie a monografie nájsť. V prípade, že bilingvizmus Rómov považujeme bez bližšej špecifikácie za diglosiu, predpokladáme, že rómske spoločenstvá a komunity bez sociálnych, kultúrnych a jazykových špecifickostí používajú svoj jazyk v zmysle a funkcii Fishmanovej L-variety. Tento model by však uzavrel dialektu rómčiny (a podobne aj beáštiny) do úzkeho kruhu používania jazyka.

Funkčnú špecifickosť v používaní jazyka bilingválnych Rómov v maďarskej odbornej literatúre nazvala diglosiou ako prvá Zita Régerová, v českom, resp. československom kontexte použila termín ako prvá Milena Hübschmannová. Zita Régerová vo svojej štúdiu *A cigány nyelv: kutatások és vitapontok* [Cigánsky jazyk: výskumy a diskusné body] roku 1988 o komplementárnej distribúcii kódov bilingválnych Rómov napísala:

„... Okruh použiteľnosti a úloha oboch jazykov v komunikácii sa od seba v základe líšia: jeden je prostriedkom vnútrokupinovej, intímnej, familiárnej komunikácie (a spravidla nemá písomnosti alebo ich má len sporadicky), druhý

je prostriedkom komunikácie formálnejšej, ‚úradného‘ charakteru (obyčajne sa tento jazyk používa vo vyučovaní, v úradoch, v práci a aj v styku s členmi druhej skupiny, či vo vnútroskupinovej komunikácii o témach vyučovania, úradu, práce atď.). V jazykovej sociológii sa na taký jav používa zaužívaný termín ‚bilingvizmus s diglosiou‘ (Fishman, 1967). Bilingvizmus znamená, že všetci dospelí členovia skupiny vlastnia dva kódy a diglosia, že úloha dvoch jazykov je v používaní jazyka komunity zásadne odlišná: používajú sa v neformálnej a formálnej funkcii. Základnou charakteristickou črtou tohto typu bilingvizmu je, že používanie dvoch jazykov sa navzájom dopĺňa, v živote spoločenstva spoločne plnia úlohu, ktorú v prípade monolingválnosti plnia intímne, neformálne, či skôr formálnejšie variety jazyka⁴¹ (Réger, 1988, s. 159, preklad TP).

V štúdií autorka odkazuje na príspevky Józsefa Vekerdiho (Várnagy – Vekerdi, 1979, s. 20; Vekerdi, 1985, s. 19), v ktorých Vekerdi považuje charakteristické rečové črty pochádzajúce z funkčnej distribúcie jazykov za javy ‚zaostalého rozmýšľania Cigánov‘ (Vekerdi – tak ako pred ním už Bernstein [pozri napr. Bernstein, 1971] – poukazoval na malú mieru variabilnosti v lexike, používanie jednoduchej vetnej štruktúry a situačne viazaný spôsob rozprávania). Podľa autorky spomenuté rečové a jazykové vlastnosti nemožno považovať za prejavy jazykového deficitu, v skutočnosti nejde o mentálny a jazykový deficit² hovoriaceho, skôr o prejavy diglosie: tak vlastné či vernakulárne jazyky rómskych komunít v Maďarsku a na Slovensku predstavujú z H- a L-variet nízku varietu.

Na uvedenú časť Régerovej štúdie odkazuje viac maďarských výskumníkov – a to v zovšeobecnení na celé rečové spoločenstvo Rómov v Maďarsku (napr. Kovalcsik, 1998, s. 61; Szalai, 2000, s. 167; Táló, 2001, s. 322; Réger, s. 2002, s. 39; Pálmainé Orsós, 2006, s. 97; Pálmainé Orsós, 2007a, s. 58–59; Réger, 1979, s. 61). Takéto chápanie nájdeme aj v inojazyčnej literatúre (napr. Hübschmannová, 1976, s. 330; Horecký, 1999, s. 169). Modernejšie sú poňatia, ktoré hovoria o zmene v komunikácii Rómov: posun od tradičnej diglosnej situácie k zmene v dominancii jazykov a k zmenám v komunikačnom systéme (Hübschmannová, 1979, s. 41; Bořkovicová, 2006, s. 37).

S poňatím diglosie, kde rómčina a beášina sú označované len ako nízke variety, sa nemôžem stotožniť, lebo takýto prístup k používaniu jazyka Rómov zastiera ich jazykovú, etnickú, sociálnu rôznorodosť a rozvrstvenie. Keby diglosia bola charakteristickou

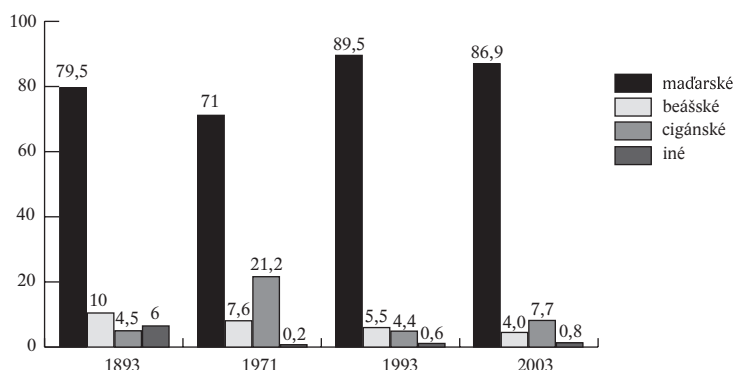
1 „... a két nyelv használati köre, a kommunikációban betöltött szerepe alapvetően eltér egymástól: az egyik a csoporton belüli, intim, családi kommunikáció eszköze (s rendszerint nem vagy csak szórványos írásbeliséggel rendelkezik), a másik pedig a formálisabb, »hivatalos« jellegű társalgásé (rendszerint ez a nyelv használatos az oktatásban, a hivatalokban, a munkahelyen, illetve a másik nyelvi közösség tagjaival való érintkezés során, s a csoporton belüli kommunikációban is, amikor az oktatás, a hivatal, a munkahely stb. témáiról esik szó). A nyelvészológiában általánosan elfogadott terminológia szerint az ilyen nyelvi helyzet megjelölése: »kétnyelvűség diglossziával« (Fishman, 1967). A kétnyelvűség azt jelenti, hogy a közösség felnőtt tagjai valamennyien két nyelvi kód birtokosai, a diglosszia pedig azt, hogy a két nyelv szerepe a közösség nyelvhasználatában gyökeresen eltérő: formális, illetve informális funkciókban használatosak. E kétnyelvűség-típus alapvető sajátossága tehát, hogy a két nyelv használata egymást kiegészítő, a közösség tagjainak életében együtt töltik be azt a szerepet, amelyet egynyelvűség esetén a nyelv intim, informális, illetve formálisabb változatai töltenek be.“

2 Vyvrátenie teórie o jazykovej deviantnosti a jazykovom deficite rómskych detí pozri napr. u Lengyela (2005, s. 133–138).

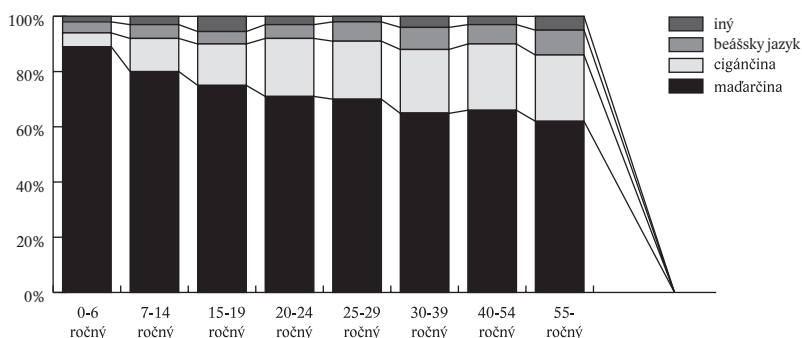
vlastnosťou každej rómskej spoločnosti (hoc i len v Maďarsku), nemohli by sme sledovať rozsiahlu asimiláciu tzv. maďarských Rómov (Rómovia Romungro, či presnejšie Rómovia používajúci severocentrálnu rómčinu a juhocentrálnu rómčinu) v Maďarsku i na Slovensku (Kemény, 1999, s. 11; Szalai, 2007, s. 43), a to preto, lebo jeden z dlhodobých následkov diglosie je práve dlhodobá autonómia dvoch jazykových kódov (pozri Fishman, 1985, s. 48–50; Lanstyák, 1998a [1993], s. 168; Lanstyák 1998b [1994], s. 135; Bartha, 1999, s. 68; o zmene diglosnej situácie vo Švajčiarsku pozri Hoffmann, 2006, s. 163). Ďalej sa zdá, že asimilácia Rómov v Maďarsku sa netýka každej etnickej skupiny Rómov, pretože podľa údajov spracúvajúcich posledných desať rokov nepatrne vzrástol počet vlašských Rómov (presnejšie Rómov používajúcich vlašský dialekt) – pozri žltý stĺpec v 1. grafe –, avšak používanie jazyka v jednotlivých vekových skupinách naznačuje jazykovú zmenu³ – pozri 2. graf (Kemény – Janky,⁴ 2003b, s. 17–22; Bartha, 2006, s. 416).

-
- 3 Zaužívané termíny *jazyková zmena* či *zmena jazykov* používam na situáciu, keď jazyková alebo rečová komunita namiesto pôvodného jazyka začína používať nový jazyk (po česky *změna jazyka*). Tento termín striktno odlišujem od situácie, kde sa v jednom diskurze používa viac jazykov (*jazykový posun, language shift, směna jazyka*).
- 4 Najväčší a najkompletnejší sociologický výskum rómskej menšiny v Maďarsku, ktorý operoval i dátami používania jazykov, urobil István Kemény a jeho spolupracovníci v rokoch 1971, 1993 a 2003. Bol to jedinečný výskum, ale v jeho koncepcii a v používaní terminológie pri spracovaní výsledkov boli nepresnosti. Pochybnosti o koncepcii sa týkajú najmä toho, že výskumníci chceli definovať rómske spoločnosti v Maďarsku na základe ich materinského jazyka a podľa znalosti jazyka/jazykov, pričom zmiešali kategórie ovládania jazykov a materinského jazyka s etnicitou a materinský jazyk považujú za jediný ukazovateľ etnickej príslušnosti. Rozdiely medzi údajmi *hovoreného jazyka* a *materinského jazyka* vykazujú skôr dvojazyčnosť tých, ktorí sú označení „maďarským materinským jazykom“. Kemény a jeho spolupracovníci zaradili medzi Rómov s „maďarským materinským jazykom“ aj tzv. maďarských Rómov (v ich chápaní to boli Rómovia používajúci severocentrálnu a juhocentrálnu rómčinu), pričom jednak nie každý z nich je monolingválny, jednak jednojazyčný môže byť aj Róm, ktorého predchodcovia rozprávali iným dialektom rómčiny, len respondent si tento jazyk neosvojil. Nemôžeme nechať bez povšimnutia terminologickú nepresnosť výskumníkov: „Rómovia v Maďarsku patria k trom veľkým jazykovým skupinám. Sú to: po maďarsky hovoriaci maďarskí Rómovia, Rómovia Romungro (sami si hovoria maďarský Cigán, muzikant), vlašskí Rómovia ovládajúci dva jazyky, maďarčinu a vlašskú rómčinu (sami sa nazývajú Róm, Rom) a po maďarsky a po rumunsky hovoriaci rumunskí Rómovia (sami sa nazývajú Bojaš)“ (Kemény – Janky, 2003, s. 17). Definovanie etnických skupín na základe jazyka je nepresné: ako som už naznačil, nemožno každého Róma rozprávajúceho SC a JC dialektom rómčiny považovať za monolingválneho a nie každá monolingválna skupina je tzv. Romungro. Vlašskí Rómovia sú bilingválni, ale rôzne etnografické a jazykovedné výskumy hovoria aj o bilingválnych Rómoch hovoriacich inými rómskymi dialektmi. Treba upresniť aj termín zmiešavajúci etnicitu a jazyk „rumunský Róm“, pretože Beáši (Bojaši) nerozprávajú rumunským jazykom, ale beáštinou. Z povedaného vyplýva, že údaje 1. grafu môžeme akceptovať len čiastočne, podľa môjho názoru zmenu jazykov ukazuje skôr 2. graf.

1. graf: Rozloženie rómskeho obyvateľstva v Maďarsku podľa materinského jazyka v rokoch 1893–2003⁵ (zdroj: Kemény – Janky, 2003b, s. 19)

2. graf: Percentuálne rozloženie jazykov v jednotlivých vekových skupinách rómskeho obyvateľstva Maďarska roku 2003 (zdroj: Kemény – Janky, 2003b, s. 21)

Pred zobrazením jazykovej situácie Rómov Maďarska a Slovenska považujem za účelné načrtnúť Fishmanovo chápanie diglosie, ktorej základom je, že sa nevzťahuje na variety jedného jazyka, ale na kontakt dvoch geneticky nesúvisiacich jazykov (môže ísť o niektorý z typov jazykových variet – štýl, register, dialekt – používaných v odlišných funkciách). J. Fishman striktné oddeľuje dvojjazyčnosť od diglosie, pričom dvojjazyčnosť pokladá za osobitný jav patriaci do oblasti psycholingvistiky a diglosiu považuje za jav sociálny, patriaci do oblasti

5 V grafe 1. a 2. používam termíny autorov (Kemény – Janky, 2003), ktoré však treba spresniť. V 1. grafe adjektíva „maďarské, beášske, cigánske“ znamenajú nasledujúce: maďarské = Rómovia rozprávajúci severocentrálnou a juhocentrálnou rómčinou (tzv. maďarskí Rómovia), beášske = Rómovia rozprávajúci beáštinou, cigánske = Rómovia rozprávajúci vlašským dialektom rómčiny. V legende 2. grafu „cigánčina“ znamená vlašský dialekt rómčiny.

sociolingvistiky. Ďalšou dôležitou dištinkciou je, že dvojjazyčnosť a diglosia môžu existovať nezávisle od seba a že v diglosnej situácii skoro celé rečové spoločenstvo pozná tak H-varietu, ako aj L-varietu.

Podstatou môjho výkladu o diglosnej situácii Rómov je, že rómske komunity v strednej Európe žijú v rozličných spoločenských a sociálnych okolnostiach, pričom jednotlivé komunity majú rozličné spoločenské siete (*social network*): rozličné životy komunít pôsobia i na používanie jazyka/jazykov. Základným rozdielom v osvojovaní si jazyka je, že členovia niektorých komunít si osvoja ako prvý jazyk maďarčinu (a/alebo slovenčinu, či v Čechách češtinu), v prípade iných komunít zas niektorý dialekt rómčiny či beáštiny, a tak jazyk majority (v istých lokalitách Slovenska na maďarsko-slovenskej jazykovej hranici ide o jazyky majoritných spoločenstiev: maďarský jazyk a slovenský jazyk) si osvoja/naučia sa len paralelne s vernakulárnym jazykom v komunikácii so širším, nerómskym okolím. Nesmieme obísť fakt, že jednotlivé komunity používajú rómčinu a beáštinu v rozličnej miere a v rozličných doménach (tu zámerne nepoužívam termín materinský jazyk, pretože nie každá skupina sa považuje za skupinu s rómskym či beášskym materinským jazykom – porov. Kemény – Janky, 2003b, s. 17–22). Aj na základe uvedeného možno predpokladať nasledujúce: nemôžeme jednotne hovoriť o diglosii rómskych komunít (aj keď je ľahšie zastierať rozličnosti). To však neznamená, že neexistujú rómske komunity s diglosným rozložením jazykov.

Vo výklade dvojjazyčnosti rómskych komunít sa budem opierať v prvom rade o svoje výskumy a o odbornú literatúru. Vlastné výskumy som robil v rokoch 2001–2002 v rómskej komunite mesta Dunajská Streda (rozprávajú juhocentrálnym variantom rómčiny) a v roku 2002 v rómskej komunite osady Malý háj (rozprávajú severovlašským variantom rómčiny). Respondenti prislúchajú dvom komunitám s odlišnou štruktúrou a odlišným sociálnym pozadím i jazykom: komunita rozprávajúca juhocentrálnym variantom rómčiny žije rozptýlene medzi maďarskou lokálnou majoritou, pričom komunita rozprávajúca severovlašským variantom rómčiny žije separovane v kompaktnej komunite. Popri vlastných výskumoch venujem pozornosť výskumom *Jazyková asimilácia vo vlašských komunitách* a *Dimenzie jazykovej inakosti: Možnosti zachovania menšinových jazykov* (podrobnejšie pozri Bartha, 2006, s. 411–440; 2007, s. 244–266; Pálmáiné Orsós, 2007, s. 266–293). Prvý výskum sa týka obce Mánfa,⁶ druhý obcí Hodász a Kántorjánosi.

2.1 Špecifikácia funkcií

Azda najdôležitejšou vlastnosťou diglosie je funkčná *špecifikácia funkcií* medzi L-varietou a H-varietou (pozri Fasold, 1984, s. 52; Fishman, 1985; Lanstyák, 1998a [1993], s. 127; ale napríklad aj časti slovenskej alebo českej odbornej literatúry o dvojjazyčnosti Rómov, ktoré hovoria o diglosii). Pri funkčnom rozlišovaní dvojjazyčný hovoriaci používa jeden kód iba v situáciách X, druhý kód iba v situáciách Y. V diglosnej situácii rómčiny sa to realizuje nasledovne: H-varietu (v našom prípade maďarský a/alebo slovenský jazyk) charakterizuje používanie písaného jazyka – beletria, vedecká próza, publicistika – a formálne registre hovoreného jazyka; L-varietu (v našom prípade rómčina alebo beáštinu) sa používa v neformálnych, najmä familiárnych doménach používania jazyka. Keďže H-varietu sa viaže

6 Obec Mánfa sa nachádza pri Pécsi na juhozápade Maďarska. Obce Hodász a Kántorjánosi sa nachádzajú na severovýchode Maďarska, približne 40 km od obce Nyíregyháza.

na formálne situácie, jej používanie sa obmedzuje najmä na školské vyučovanie, štátnu a verejnú správu a na domény náboženstva, to jest na situácie, v ktorých dominujú komunikáty založené na písaných textoch. Najdôležitejšou črtou funkčnej rozdielnosti diglosných jazykov je, že v diglosnej komunite neexistuje vrstva, ktorá by pravidelne používala H-varietu v každodenných kontaktoch (porov. Ferguson, 2004, s. 110; Fasold, 1984, s. 44).

Podoby formálnosti jazykových variet, ako aj viazanosť L- a H-variet ku komunikačným situáciám v komunitách skúmaných v tejto štúdii je komplikovanejšia ako v modeli diglosie vytvorenom Fishmanom (a teda aj v porovnaní s tým, ako diglosiu Rómov predstavujú výskumníci): azda najväčšou chybou tohto modelu je, že maďarčina/slovenčina a rómčina/beáščina sa vnímajú ako vysoké a nízke kódy. V maďarskej a slovenskej odbornej literatúre sa nehovorí o formálnosti rečových situácií, pričom rečové situácie diferencujú aj samotné H- a L-variety. Formálnosť (resp. mieru formálnosti) rečovej situácie určujú zúčastňujúce sa osoby, téma a čas, teda je prirodzené, aby sa nízke variety používali vo formálnych situáciách a vysoké variety v neformálnych situáciách. V prvej situácii môžu byť ritualizované „rečové vzory“ používané v rozhovoroch s rómskym vajdom alebo s vysoko váženými členmi komunity, či pri rituálnych udalostiach (napr. sobáš, pohreb). Tieto situácie sa jednoznačne líšia od každodenných rečových situácií (nejde teda o samu varietu, lež o situácie, kde sa používa iný spôsob hovoru – ktorý sa môže realizovať napríklad pomocou lexiky). Tento fakt majú hovoriaci zakódovaný vo svojej komunikačnej kompetencii, preto sa jazykovo (napríklad štýlom alebo používaním komunikačných formúl) prispôbujú situácii. Používanie vysokej variety implikuje tri základné problémy. Vysoký kód je možné používať aj v neformálnych situáciách, napríklad v komunikácii s priateľmi z majoritnej skupiny, v obchode, t. j. v neformálnych situáciách, kde ostatní zúčastnení nevedia po rómsky. Druhý problém sa týka trojjazyčných skupín, respektíve ich členov. V ich prípade sa s vysokou varietou stotožňujú maďarský a slovenský jazyk odrazu. Trojjazyční ľudia sú si však vedomí možností a pravidiel používania oboch/všetkých troch kódov (napr. dunajskostredskí Rómovia, ktorí vedia po slovensky, sa rozprávajú so slovenskými úradníkmi po slovensky aj vtedy, keď vedia, že úradníci vedia aj po maďarsky – pretože od nich niečo chcú). Tretí problém sa týka formálnej špecifikosti kódov. Vysoký kód – maďarský jazyk – niektorých dunajskostredských Rómov sa diferencuje na viac registrov a štýlov. Zosilnenia formálnosti samotnej situácie sa pridrižiava aj používanie jazyka: buď používaním rečových formúl alebo približovaním sa k štandardu maďarčiny. Vysoký kód – maďarský jazyk – v dunajskostredskej a malohájskej skupine sa stotožňuje s regionálnym variantom maďarčiny (normy štandardu maďarčiny na Slovensku pozná len málo Rómov dunajskostredskej komunity). Vo fishmanovskom modeli však vysoký kód charakterizuje štandardizovanosť a kodifikovanosť.

Formálnosť–neformálnosť vysokého a nízkeho kódu nie sú také jednoduché, ako ich predstavujú výskumníci rómskeho jazyka v Maďarsku a na Slovensku. Na modelovanie jazykovej situácie v Dunajskej Strede a v Malom Háji je azda najvhodnejší Gumperzov model „dvojité zahniezdená diglosia“⁷ (*double nested diglossia*), len v tomto prípade vysoký kód predstavujú dva rôzne jazyky.

7 O rozličných typoch diglosie pozri Fasold (1984, s. 44–50).

formálne variety slovenčiny (približenie sa k štandardu slovenského jazyka)	H	slovenčina
neformálne variety slovenčiny (subštandard, nárečové prvky)		
formálne variety maďarčiny (približenie sa k „štandardu maďarského jazyka na Slovensku“)		maďarčina
neformálne variety maďarčiny (regionálna varieta maďarského jazyka používaná v Malom Háji a v Dunajskej Strede)		
formálne variety rómčiny (formálne situácie hovoru)	L	rómčina
neformálne variety rómčiny (každodenné situácie hovoru)		

3. graf: Model voľby jazyka malohájskych a dunajskostredských Rómov

Funkčná rozdielnosť kódov je v komunitách opísaných v tejto štúdii prítomná v rozličnej miere. Jazyk, jeho používatelia, ako aj mimojazyková realita sa stále menia (môže sa zmeniť, zaniknúť aj diglosná situácia), a tak stav opísaný (Milenou Hübschmannovou či Zitou Régerovou) v sedemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia mohol byť diglosiou, ale jazyková situácia XXI. storočia už nevyhovuje požiadavkám diglosie (a takisto z nediglosných komunít mohli vzniknúť diglosné).

Špecifikácia úloh vysokého a nízkeho kódu sa mení v závislosti od rôznych vlastností skupiny, ako napríklad od počtu a intenzity interetnických kontaktov. Nižšie uvedená tabuľka predstavuje špecifikáciu podľa formálnosti rečovej situácie v dunajskostredskej a malohájskej skupine Rómov.

	rómčina		maďarčina		slovenčina	
	MH	DS	MH	DS	MH	DS
s rodičmi / so starými rodičmi	x	x		(x)		
s deťmi	x		(x)	x		
s manželkou/manželom	x	(x)		x		
s priateľmi	x	(x)	x	x		
s Rómami z Malého Hája*	x					
s inými Rómami	x	(x)		x		
s Nerómami z Malého Hája *	(x)		x			
so starostom obce			x	x		
v úrade			x	x		(x)
s kňazom			x	x		
v obchode			x	x		(x)
v reštaurácii			x	x		(x)
na pošte			x	x		
u lekára vo Vrakúni*			x		(x)	
u lekára v Dunajskej Strede			x	x	(x)	(x)
u lekára v Bratislave*					x	
na súde			x	x		x
na polícii			x	x		(x)
v škole	(x)		x	x		

1. tabuľka: Výber jazykov dunajskostredských a malohájských Rómov

(vysvetlivky: MH – Malý Háj, DS – Dunajská Streda, x – väčšinou, (x) – niekedy, * – otázka bola položená len v malohájskej skupine)

Z tabuľky vidieť rozdielnu úlohu rómčiny v živote dvoch skupín (ktoré žijú v približne 10 km vzdialenosti od seba). Uzavretá skupina malohájských Rómov rozpráva väčšinou po rómsky, slovenský jazyk ako vysoký kód je prítomný iba v niektorých doménach používania jazyka (zo skupiny po slovensky vedia len traja). Z jazykov okolia prináleží funkcia vysokého kódu len maďarskému jazyku. V jazykovom svete tejto skupiny sa funkčná rozdielnosť kódov realizuje systematicky (diglosnú situáciu posilňuje osvojenie si vysokého kódu počas druhotnej socializácie, ako aj otvorená prestíž vysokého kódu): výber kódu medzi vysokou a nízkou varietou sa prispôsobuje formálnym–neformálnym situáciám.

Funkčná rozdielnosť kódov je odlišná v dunajskostredskej komunite: skupina slovenský jazyk jednoznačne identifikuje ako vysokú varietu (tento jav charakterizuje všetky menšiny na Slovensku) a vernakulárny jazyk, čo je u väčšiny – hlavne u mladších – regionálny variant maďarského jazyka, ako nízkou varietu. Funkčná rozdielnosť nízkej a vysokej variety/variet v prípade dunajskostredských Rómov je problémom nie kvôli trojici jazykov rómčina – maďarčina – slovenčina (ako to nie je problémom ani v iných trojjazyčných skupinách), ale skôr kvôli jazykovej zmene (v smere rómčina – maďarčina), ktorá charakterizuje značnú

časť komunity (pozri Pintér, 2004a, s. 66, 70; 2004b, s. 71–76), preto by v ich prípade bolo možné hovoriť o maďarsko-maďarskej diglosii alebo o maďarsko-slovenskej diglosii. Z tabuľky síce vidno, že komunita vo familiárnych situáciách používa aj rómčinu, ale domény (rodičia, starí rodičia, priatelia, iný Róm) ukazujú, že tento jazyk používajú najmä⁸⁹ respondenti stredného a staršieho veku. O podobnej jazykovej zmene píše aj Csilla Barthová v kompaktnej skupine Rómov vo východnom Maďarsku: najviac mobilná vrstva skupiny (15–30 roční) čoraz menej používa rómčinu v rodine (Bartha, 2006, s. 428). Aj keď Barthová pripomína, že jej dáta viažu sa na súvislosť medzi vekom a používaním/výberom jazyka nie sú vždy významné, jej zistenia sú v každom prípade platné (ibid). Keďže respondenti môjho výskumu dunajskostredských Rómov štruktúrou nereprezentovali celú komunitu, výsledky výskumu ukazujú len tendencie.

Tabuľka ukazuje aj mieru používania jazykov: v prípade dunajskostredských Rómov neexistuje doména používania jazykov, kde by rozprávali len alebo väčšinou po rómsky. Iba v komunikácii s rodičmi a starými rodičmi je ešte rómčina dominantná: z tabuľky to nevidno, ale tieto dáta sa vzťahujú len na respondentov stredného a staršieho veku. Oproti Rómom z Malého Hája je u tejto skupiny dôležité postavenie slovenského jazyka: pre mladú generáciu po zmene jazykov sa slovenčina stala prestížnym jazykom, je jazykom, prostredníctvom ktorého je možné umiestniť sa na dobrom pracovisku (a tak zarábať viac peňazí a žiť lepšie). Dunajskostredskí Rómovia nevytvárajú kompaktnú skupinu, čoraz viac sa asimilujú do lokálnej väčšiny – do maďarského obyvateľstva. Popri jazykovej asimilácii si však zachovali aj výpožičky, interferencie z rómčiny, ale tieto markery majú u nich skôr emocionálnu či emblematickú než kognitívnu funkciu.

Na základe hore uvedeného možno povedať, že jednoznačná funkčná špecifickosť (t. j. výberu kódu) necharakterizuje všetky rómske skupiny na Slovensku a v Maďarsku. Rozdielnosť funkcií rómskeho, beášskeho jazyka a maďarčiny/slovenčiny je jednoznačná v zatvorených, viac separovaných skupinách. Špecifikácia funkcií sa neuskutočňuje len v tých skupinách, kde prebieha jazyková asimilácia. Nesmieme zabudnúť ani na to, že funkčná špecifickosť je v úzkej spojitosti s prestížou, osvojením si jazykov a stabilitou jazykovej situácie.

2.2 Prestíž

V diglosnej situácii sa používanie vysokého a nízkeho kódu diferencuje tak, že vysoký kód sa používa v situáciách vyššie stojacich v systéme hodnôt spoločnosti a nízky kód sa používa vo familiárnych doménach. Pod prestížou sa rozumie také spoločenské uznanie, ktoré je jednoznačné aj pre vonkajšiu (širšiu) aj pre vnútornú (užšiu) spoločnosť. Stáva sa aj to, že si úzka spoločenská vrstva začne vážiť aj také veci, ktoré sú pre širšiu komunitu bezcennými alebo nezaujímavými. Aj preto pri výskume prestíže jazyka a/alebo jeho variet treba byť rozvážnym,

8 Spomenuté varianty patria do nasledujúcich dialektálnych skupín rómčiny a beášskeho jazyka: *lovárčina* patrí do skupiny severných vlašských dialektov rómčiny, *romungro* do juhocentrálnej skupiny rómčiny, *serviko* do severocentrálnej skupiny rómčiny a *ardelan* je jeden z najfrekvencovanejších dialektov beášskeho jazyka používaného v Maďarsku.

9 Školopovinné deti osady chodia do špeciálnej školy s maďarským vyučovacím jazykom do Gabčíkova, čo je 4 kilometre od osady. V šiestich rokoch však všetci nevedia po maďarsky (ani po slovensky). Takým v škole tlmočia tie deti, ktoré sa už ako-tak naučili po maďarsky. Podľa pedagógov školy šikovnejší sa naučia po maďarsky koncom prvého ročníka, ostatní vo vyšších ročníkoch. Po slovensky sa však ani v škole a ani po škole nenaučia.

lebo prestíž môže byť jednoznačná nielen pre každého, teda otvorená (*overt prestige*), ale aj len pre istú podskupinu zo širšieho spoločenstva, teda skrytá (*covert prestige*). V prípade jazykov o skrytej prestíži hovoríme vtedy, keď istý jazyk, varieta alebo gramatický variant je v širšom vnímaní menej cenený, ale v istých situáciách ukazuje väzbu s istou skupinou alebo spoločnosťou (porovnaj Cseresnyési, 2004, s. 125; Trudgill, 1997, s. 68) – má viacej emocionálnu než pragmatickú hodnotu. Je pritom dôležité, že hodnota a prestíž sa neviažu na jazyk (alebo varietu, či formu), ale skôr na skupinu, na používateľov jazyka (variety, formy).

Výskumníci, ktorí hovoria o diglosii Rómov na Slovensku a v Maďarsku, zvyčajne nehovoria o prestíži vysokej či nízkej variety. V ich poňatí sa diglosia viaže len na funkčnú rozdielnosť v používaní jazykov. Pri výskume prestíže a prestížnych foriem treba vziať do úvahy aj to, že popri vysokej variete majú aj jednotlivé nízke variety vo vzájomnom porovnaní rôzne stupne prestíže (v Maďarsku najrozšírenejšie geografické varianty rómskeho jazyka sú dialekty lovárčina, romungro a najrozšírenejší variant beáštiny – ardelančina, na Slovensku severocentrálny dialekt rómčiny, romungro a lovárčina¹⁰). Keďže otvorená prestíž sa v prípade jazykov viaže zvyčajne k jazykom, ktorými sa dá ľahko finančne a spoločensky uplatniť, v Maďarsku a na Slovensku môžeme považovať za vysoké variety maďarský jazyk a slovenský jazyk.

V živote malohájskych Rómov je prestíž maďarského jazyka jednoznačná – osada žije v obklopení obcí a miest obývaných najmä obyvateľstvom maďarskej národnosti – zároveň je prestíž rómskeho jazyka takisto evidentná: dospelí členovia skupiny síce rozprávajú po maďarsky (je to jazyk komunikácie s okolím), no členovia osady sa medzi sebou rozprávajú vlašským dialektom rómskeho jazyka. Aj závery z výskumu o používaní jazykov, aj odpovede na otázky o užitočnosti a „kráse“ jazykov prinášajú to isté: každý respondent považoval za „krajšiu“ vernakulárnu rómčinu a za užitočnejší jazyk maďarčinu (túto otázku sme nepoložili v súvislosti so slovenským jazykom, len s jazykmi, s ktorými sa dostávajú každodenne do kontaktu). Členovia skupiny sú si síce vedomí dôležitosti slovenčiny, poznanie tohto jazyka však pre nich neznamená lepšie spoločenské uplatnenie, pretože vo svojom živote so širším životným prostredím stotožňujú okolité dediny a okresné mesto – Dunajskú Stredú – obývané prevažne obyvateľmi maďarskej národnosti. Je to paradoxné, ale v ich živote používanie slovenčiny vlastne nemotivuje nič (keď je potrebné rozprávať po slovensky, vyriešia to tľmočením¹¹).

Oproti tejto skupine dunajskostredskí Rómovia netvoria kompaktnú spoločenskú štruktúru, čo vidno i na ich používaní jazyka: mladší stále menej používajú rómčinu. V prípade strednej a najmladšej generácie ide o vedomých používateľov jazyka, na dosiahnutie cieľa používajú slovenčinu i v maďarskom jazykovom prostredí. Slovo „vedomý“ používam vedome, pretože tí dunajskostredskí Rómovia, ktorí rozprávajú po slovensky, podnecujú komunikáciu po slovensky tam, kde vedia, že partner – administratívny pracovník, lekár, predavač atď. – je Slovak, a vedia, že slovenčinou ľahšie dosiahnu svoj cieľ (aj keď vedia, že partner rozumie alebo

10 Teda za vedomých používateľov jazyka považujem tých, ktorí cielene používajú jazyky alebo ich jednotlivé variety na dosiahnutie nejakého cieľa.

11 Obeidva dialekty patria do severovlašskej skupiny rómčiny, pritom cerhari má aj spoločné vlastnosti s centrálnymi dialektmi (pozri Szalai, 2007, s. 25–27).

rozpráva po maďarsky).¹² Vidno teda, že pre niektorých prestížnym jazykom je aj slovenčina. Na druhej strane však rómčina nemá takú mieru prestíže ako u Rómov z Malého Hája. Aj keď spomedzi dunajskostredských Rómov rozprávajú po rómsky už iba starší, každý respondent výskumu považoval za dôležité, aby sa jeho dieťa učilo aj po rómsky – vlastný, juhocentrálny variant rómčiny je pre nich stále jazykom súdržnosti.

Podľa Csilly Barthovej v komunite Rómov obcí Hodász a Kántorjánosi má maďarčina väčšiu prestíž, avšak v týchto komunitách majú dialekty cerharčina a lovárčina¹³ väčšiu úlohu ako JC rómčina v prípade Dunajskostredčanov (Bartha, 2006, s. 425; 2007, s. 254). V oboch skupinách sa jednoznačne odlišujú funkcie vernakulárneho jazyka a jazyka majoritnej spoločnosti: rómčina je jazykom familiárnych domén, pričom komunikácia s majoritnou spoločnosťou Maďarov prebieha výlučne v maďarčine. Rozširovanie funkcií maďarčiny sleduje praktické ciele, prestíž rómčiny sa viaže predovšetkým na vyjadrenie skupinovej identity a na emocionálnu rovinu. To dokazujú aj výsledky výskumu o dôležitosti rómčiny. V obciach výskumu Rómovia spájali dôležitosť rómčiny s nasledujúcimi kategóriami: starootcovské dedičstvo, jazyk predkov, vnútorný svet Cigánov, materinský jazyk ako právo, komunikácia s ostatnými, rómske zvyky, krása jazyka, podmienka skupinovej príslušnosti (Bartha, 2006, s. 435; 2007, s. 261). Spomenuté kategórie znamenajú pre členov rómskej komunity znak viazanosti k danej skupine.

Rozdiel v prestíži vysokého a nízkeho kódu je podobný aj v prípade Beášov obce Mánfa. Vernakulárnu beáštinu používajú vo familiárnych doménach, pričom maďarský jazyk používajú v interetnickej komunikácii. Z výsledkov výskumu Anny Pálmainé (Pálmainé Orsós, 2007b) vidno aj to, že lokálna rómska komunita má kladný vzťah k vernakulárnej beáštinu, ba v doménach vnútrogrupinovej komunikácie má beáštinu väčšiu hodnotu ako jazyk okolia, maďarčina (Pálmainé Orsós, 2007b, s. 274–275, 285).

V živote rómskych komunít v Maďarsku a na Slovensku má z praktického hľadiska maďarčina a slovenčina dôležitejšiu úlohu ako rómčina či beáštinu. Je to kvôli súčasnej jazykovej situácii, kde sú maďarčina a slovenčina dominantné jazyky. Túto situáciu, závislosť od majoritnej spoločnosti, poznajú aj členovia najmenších rómskych komunít. Vedia, že v súčasnosti pomocou vernakulárnej rómčiny či beáštiny nedokážu užiť rodinu. Keď sa lepšie pozrieme na rozdiely v prestíži kódov, vidíme, že rómske spoločenstvá považujú vernakulárny nízky kód za veľmi dôležitý. Skrytá prestíž rómčiny – t. j. nízkeho kódu – je teda v skutočnosti ani nie taká skrytá, pretože v rómskej komunite môže byť práve rómčina znakom rómskej identity alebo znakom skupinovej príslušnosti. Zdá sa, že v uzavretej komunite je prestíž rómčiny silnejšia, v otvorených komunitách prestíž závisí od miery asimilácie. K presnejším

12 Je však pravdou, že v niektorých komunitách je rómčina celkom vitálna.

13 O štandardizovanej variete hovoríme v tom prípade, keď je daná varieta v geografickom a sociálnom zmysle nečlenená, t. j. je varietou, ktorá stojí nad ostatnými dialektmi a sociolektmi – buď ju používa celé rečové spoločenstvo, alebo jej aspoň priznáva „nadradenosť“. Jej „povyšenie“ môže prebiehať samo od seba, teda keď si spoločenstvo samo vyberie varietu, ktorej znalosť a používanie pokladá za povinné: tento proces sa nazýva *štandardizovaním sa* variety. Keď sa výber variety neuskutočňuje prostredníctvom spoločenstva, t. j. keď „povznesenie“ je riadené centrálnym orgánom – je plánované –, hovoríme o *štandardizovaní* variety. Pri oboch procesoch sa kodifikuje „konečná forma“ variety, jej normy sa uložia do rôznych príručiek (do slovníkov, gramatík, pravidiel pravopisu atď). Kodifikácia je len jedným, avšak veľmi dôrazným momentom štandardizovania, ktoré sa týka hlavne písanej formy jazyka (nepochybne však môže byť kodifikovaná aj hovorená podoba jazyka – ako je kodifikovaná napríklad aj výslovnosť slovenského jazyka (Kráľ, 1984)).

poznatkom o prestíži rómskeho jazyka v bilingválnych spoločenstvách by bolo potrebné urobiť viac kvalitatívnych výskumov, a to na reprezentatívnej vzorke.

V rómskych lokálnych komunitách tejto štúdie má aj nízky kód aj vysoký kód prestíží. Nie je preto správne hovoriť o tom, že rómčina alebo beáščina ako nízke kódy majú nízky stupeň prestíže. Síce v komunitách môjho výskumu mal vysoký kód väčšiu prestíž, v iných spoločenstvách – napr. v istých komunitách v Sedmohradsku – určenie prestížneho jazyka už nie je vždy jednoduché, závisí aj od rečovej situácie (ako ukazujú výskumy Andrei Szalaiovej v komunitách v Sedmohradsku, pozri napr. internetová publikácia Szalai <http://www.nytud.hu/oszt/neuro/szalai/nyelviideologiak.pdf>). Existujú aj také komunikačné situácie, kde vysoký kód má nižšiu prestíž (napríklad vo vnútroskupinovej komunikácii).

2.3 Osvojenie si jazykov

Pri modelovaní osvojovania si jazykov stredoeurópskych bilingválnych detí rómskych komunít je zdanlivo ľahké vysloviť názor, že rómske deti si osvojujú jazyk majoritnej spoločnosti – vysoký kód – len v druhotnej jazykovej socializácii v škole, pričom prvotná jazyková socializácia prebieha vo vernakulárnom jazyku lokálnej komunity – nízky kód (napr. Réger, 1974, s. 230; 1979, s. 61; 1988, s. 172; Hübschmannová, 1979, s. 40).

Takéto poňatie však príliš zovšeobecňuje, pretože poznanie a osvojenie si jazykov je rozdielne v jednotlivých lokálnych komunitách, ba môže byť rozdielne aj v rámci jednej komunity. Spôsob a čas osvojovania si vysokého a nízkeho kódu závisí predovšetkým od samotnej skupiny, od jej sociálnej štruktúry, od vnútroskupinových a medziskupinových kontaktov. Tieto faktory však nie sú jednotné ani v skupinách môjho výskumu, nieto v skupinách rôznych výskumníkov. Už na konci 80-tych rokov Zita Régerová upozornila na to, že nie každé rómske dieťa začne základnú školskú výučbu bez toho, že by nemalo aktívnu či pasívnu kompetenciu v maďarskom jazyku. Dôvody šírenia sa maďarčiny videla najmä v zanechaní tradičného rómskeho životného štýlu a v zániku izolácie rómskych spoločenstiev (Réger, 1988, s. 172). Keďže na osvojenie si jazyka/jazykov v detstve vplýva najmä jazyk užšej skupiny (teda dieťa si jazyk voľne nevyberá), prvý jazyk rómskych detí na Slovensku a v Maďarsku závisí od koherencie skupiny a od intenzity interetnických vzťahov. Na základe mojich výskumov sa ukazuje, že deti uzavretých a/alebo separovaných skupín, ktoré si ešte zachovali rómske tradície (napr. tance, spevy, jedlá, vzťah k Bohu, tradičné remeslá), sa socializujú vo vernakulárnom rómskom jazyku alebo beáščine (porovnaj skupinu v Malom Háji [Pintér – Menyhárt, 2005, s. 80; Menyhárt – Pintér, 2007, s. 300] vs. dunajskostredskú skupinu [Pintér, 2004a, s. 65–66; ďalší príklad z Maďarska Réger, 1974, s. 230]). V závislosti od miery uzavretosti konkrétneho spoločenstva si deti popri osvojení jazyka komunity môžu paralelne osvojiť aj jazyk/jazyky širšieho prostredia, teda v našom prípade maďarčinu a/alebo slovenčinu.

Podľa Fishmana (ako aj podľa Fergusona) bilingválni ľudia v diglosnej situácii lepšie ovládajú nízky kód než vysoký, čo je vlastne prirodzený dôsledok rozdielu vyplývajúceho z osvojovania si a naučenia sa jazykov (Ferguson, 2004, s. 105; Fishman, 1985, s. 43). Tie tvrdenia, podľa ktorých sú v rómskych a beášskych komunitách na Slovensku a v Maďarsku rómčina a beáščina silnejšie ako maďarský a/alebo slovenský jazyk, nie sú vždy pravdivé. Takéto zovšeobecnenie nemôžem uplatniť ani v skupinách môjho výskumu a v skupinách opísaných v literatúre. Dunajskostredskí Rómovia rozprávajú lepšie po maďarsky ako po rómsky: JC

varietu rómčiny ovládajú už len starší, ale podľa ich priznania aj starší už len zabúdajú, pretože „už niet s kým normálne sa rozprávať po rómsky“ (v tom asi hrá úlohu aj imobilita skupiny a prebiehajúca jazyková zmena). Nedostatok možnosti rozprávať po rómsky a nedostatok praxe v rómčine v jazykovo asimilovaných komunitách spôsobuje jazykovú atríciu rómčiny a beáštiny a napokon jazykovú zmenu. Jazyková situácia je veľmi rôznorodá. Na pochopenie (jazykovej) asimilácie maďarských či slovenských Rómov treba vedieť viac o demografických, sociálnych, jazykových faktoroch, na to však treba uskutočniť viac výskumov. Jedno je však isté: asimilácia Rómov na Slovensku a v Maďarsku nie je výsledkom najnovšej éry, ako to tvrdí napríklad dvojica autorov Kemény – Janky o situácii v Maďarsku (pozri napr. Kovalcsik, 1998, s. 62; Jurová, 1996, s. 47, a pozri Kemény – Janky, 2003a, s. 70).

Oproti dunajskostredskej skupine odlišná je situácia u separovane žijúcich malohájskych Rómov, kde žijú Rómovia, ktorí sú dominantní v rómčine. V jazykovom repertoári skupiny je rómčina silnejším jazykom. U prevažnej väčšiny dominuje v dennej rečovej praxi rómčina – aj to ukazuje, že ide o zavretú skupinu –, avšak s užším okolím sa rozprávajú po maďarsky (Pintér – Menyhárt, 2005, s. 80; Menyhárt – Pintér, 2007, s. 300). Vzťah medzi znalosťou vysokého a nízkeho kódu a medzi spoločenským postavením skupiny dokazuje aj fakt, že v tých obciach, kde Rómovia netvorí súdržnú skupinu, zrýchlila sa i asimilácia: ako príklad možno uviesť Rómov žijúcich na južnom a západnom Slovensku a v českých mestách¹⁴ (porov. Elšík, 2003, s. 44). Pri určení miery znalosti jazykov narážame na problém, že bilingválni respondenti hodnotia ovládanie jazykov subjektívne, t. j. svoju kompetenciu v jednom či druhom jazyku podhodnocujú alebo nadhodnocujú. Moje výskumy a výskumy, na ktoré sa v tejto štúdií odvolávam, boli založené na pozorovaniach výskumníkov, ako aj na subjektívnom hodnotení respondentov.

O žiadnom cielenom výskume znalosti jazykov Rómov používajúcich JC varietu rómčiny som nepočul, doteraz som sa stretol s údajmi o znalosti jazykov len ako súčasťou iného – hlavne sociologického výskumu. Tieto výskumy svedčia o jazykovej asimilácii Rómov (Kemény – Janky, 2003a, s. 70; Forray, 2007, s. 166; Szalai, 2007, s. 37–39, 43). Podľa niektorých výskumníkov Rómovia rozprávajúci JC varietami rómčiny žijú v Maďarsku už len v niektorých obciach – predovšetkým v samosprávnom kraji Nógrád, v okolí Budapešti v obciach Csobánka a Pilis a v malom počte v samosprávnom kraji Baranya v obci Versend (Tálas, 2001, s. 320; Lakatos, 2006, s. 112; Szalai, 2007, s. 43). Najviac z nich žije na južnom Slovensku (Elšík et al., 1999, s. 284–286; Elšík, 2007, s. 261–262; Hübschmannová – Bubeník, 1997, s. 135). Kompetencia v maďarskom jazyku a v beáštiny, ako aj zmena jazykov Beášov v Maďarsku môžu byť rozličné aj v jednotlivých skupinách. Znalosť kódov a s tým súvisiaca zmena jazykov je často diferencovaná aj v rámci jednej skupiny (súvisí to predovšetkým so štruktúrou a s generačným členením skupiny). Beáši z Mánfy, podobne ako dunajskostredskí Rómovia, používajú čoraz častejšie vysoký kód (t. j. maďarčinu). Podľa Anny Pálmainé je v skupine všeobecne platné, že vernakulárny jazyk používajú zväčša už len starí, mladší používajú jazyk okolia, maďarčinu. Je však dôležité, že zmena jazyka neznamená zmenu či stratu identity (Pálmainé Orsós, 2007b, s. 288–291). Materinský jazyk je len jedným faktorom etnickej

14 Najčerstvejšiu bibliografiu gramatik beášskeho a rómskeho jazyka v Maďarsku pozri v Szalai, 2007b, s. 313, 315–316, veľmi podrobnú bibliografiu českých a slovenských gramatik rómčiny pozri v Mann, 2005, s. 17–20. Je dôležité, že bibliografia A. B. Manna obsahuje nielen gramatiky, neobsahuje však najnovšie gramatiky a gramatiky napísané v anglickom jazyku.

identity (aj práve preto sa nazývajú dunajskostredskí Rómovia „maďarskými Cigánmi“, lebo maďarskou etnicitou sa izolujú od Rómov z oblastí obývanými Slovákmi a takisto od vlašských Rómov Dunajskej Stredy). V skupinách Rómov Csilly Barthovej sa ukazujú podobné fakty: v dvoch skúmaných komunitách do istej miery síce každý pozná aj nízky aj vysoký kód, no hovoriaci reprezentujú rozličné typy a stupne individuálnej dvojazyčnosti (Bartha, 2006, s. 432; 2007, s. 259). Súvislosť medzi ovládaním jazykov a generáciami je aj v týchto dvoch komunitách podobná ako v ostatných skupinách výskumu. Podľa Barthovej je dominancia rómčiny najsilnejšia v generácii 51–81 ročných – je to skupina, kde znalosť vernakulárneho nízkeho kódu je silnejšia než znalosť vysokého kódu, maďarského jazyka (Bartha, 2006, s. 431; 2007, s. 258).

Fishmanove tézy o osvojení si jazyka sú bližšie k situácii v Maďarsku a na Slovensku ako myšlienky o miere jazykovej znalosti. V skupinách mojej štúdie je skoro všeobecne platné – až na výnimku dunajskostredských Rómov –, že značná časť komunit sa jazykovo socializuje vo vernakulárnom rómskom jazyku alebo v beáštine. Vo Fishmanovom chápaní v systéme osvojenia si jazykov vysoký kód znamená „jazyk vysokej kultúry“ a jeho osvojenie je obmedzené len na školské vyučovanie. V našom prípade je však vysoký kód oveľa rozšírenejší. Je pravda, že časť skupín si osvojuje nízky kód ako materinský jazyk (je to tak v Malom Háji, ako aj v komunitách výskumníkov – Bartha, Réger, Pálmainé Orsós, Hübschmannová a Elšík), pričom však paralelne alebo o pár rokov neskoršie si osvojujú aj vysoký kód, a to od okolia. Školské osvojenie si vysokého kódu síce existuje dodnes, ale podľa odbornej literatúry a podľa mojich skúseností stáva sa to čoraz menej: čím je skupina zavretejšia a separovanejšia, tým je pravdepodobnejšie, že vysoký kód si deti osvoja len v škole (a naopak, s rastúcou mierou otvorenosti spoločnosti vzrastá aj miera osvojovania si vysokého kódu v mimoškolskej komunikácii).

Ukazuje sa, že osvojenie si nízkeho a vysokého kódu, ako aj miera znalosti jazykov nie sú také schematické, ako sa to podáva v literatúre zaoberajúcej sa rómskym obyvateľstvom Maďarska a Slovenska. Je pravdepodobnejšie, že medzi jednotlivými skupinami Rómov je v tomto smere značný rozdiel: rozdiely môžu vyplývať zo sociálneho zariadenia skupiny, ako aj od úlohy druhého jazyka v skupine.

2.4 Štandardizovanosť

Pri diglosii rómskej menšiny sa maďarská ani slovenská literatúra nezaobera elaboráciou kódov a mierou ich štandardizovanosti (aj keď to v tomto prípade kvôli rozmanitosti dialektov nie je ľahké). Hoci sa táto otázka u Fishmana *expressis verbis* neobjavuje, je dôležité poznamenať, že v klasickej diglosii je v miere štandardizovanosti oboch kódov značný rozdiel – popri vypracovanom vysokom kóde stojí nízky kód na nižšom stupni štandardizovanosti (Fasold, 1984, s. 44). Vypracovanosť vysokého kódu je založená na jeho vysokom stupni štandardizovanosti¹⁵ a kodifikovanosti: je to dávno študovaný jazyk (alebo varieta), opis jeho systému a pravopisu obsahuje mnoho príručiek. Oproti tomu miera štandardizovanosti

15 Jazyková situácia Rómov je však zložitejšia: síce je vo všeobecnosti horeuvedené pravdou, ale aby došlo k jazykovej zmene, či k zmene jazykovej dominancie, musí dôjsť aj k zmene iných, napr. demografických, sociálnych faktorov.

nízkeho kódu je oveľa nižšia a spravidla ho charakterizuje nekodifikovanosť (Ferguson, 2004; Lanstyák, 1998b [1994], s. 130–131).

V prípade maďarského a slovenského jazyka je ich vypracovanosť jednoznačná. Štandardnú varietu oboch jazykov opisuje mnoho príručiek i gramatík – medzi nimi aj gramatiky kodifikované Maďarskou či Slovenskou akadémiou vied. Jednotná a zjednocujúca norma štandardu je platná na každej rovine jazyka aj na rovine grafém a pravopisu (pod normatívitou jazyka nerozumiem úplný nemenný a skamenený systém, istá variabilita existuje na rovine jednotlivých prvkov: je to tzv. vnútorná variabilita, napr. *štvoro detí ~ štyri deti, dvoma ~ dvomi, päťkrát ~ päť ráz*).

Aj nízky kód slovenských a maďarských Rómov, teda rómčina a beášťina, je opísaný v gramatikách, ale tie nemajú takú normatívnu silu ako akademické gramatiky. Za modernými gramatikami vysokého kódu stojí inštitucionálna podpora, čo v prípade gramatík nízkeho kódu necítiť – je to predovšetkým vec moci. Pri štandardizovanosti rómčiny a beášťiny treba vziať do úvahy aj ich dialektickú rôznorodosť a rozličné miery štandardizovanosti jednotlivých dialektov.

Obidva kódy majú teda gramatiky, ale vypracovanosť kódov, ako aj počet domén používania jazykov a počet registrov sa výrazne líšia: nízky kód nemožno použiť vo všetkých doménach vysokého kódu, ako napríklad v štátnej správe, administratíve. To však ale neznamená, že nízky kód by bol horší a vysoký kód lepší. Jazykovým plánovaním, finančnou a morálnou podporou sa môže používateľnosť jazyka rozšíriť (ako to ukazuje viac európskych príkladov – ich krátke zhrnutie pozri v Matras, 2004, s. 251–260; 2007, s. 131–136).

Pri otázke štandardizovanosti rómskych jazykov/dialektov treba spomenúť aj ich systémy písma. Vzhľadom na to, že neexistuje jeden jednotný písaný štandard rómčiny a neexistuje štát, kde by sa rómčina alebo iný jazyk hovorený Rómami považovala za úradný alebo štátny jazyk (hoci v istých štátoch – napr. v Maďarsku – Rómov pokladajú za štátotvornú menšinu), nie je prekvapujúce, že štandardizovanosť rómčiny a beášťiny charakterizuje pluricentrizmus (Matras, 2007, s. 135). Je to tak aj so systémom písma, ktorý sa v prípade jednotlivých lokálnych variantov môže v niekoľkých grafémach líšiť. Systémy písma rómčiny v Maďarsku a na Slovensku sa opierajú o rozličné systémy grafém maďarčiny a slovenčiny, preto sa aj v prípade jednotlivých grafém od seba líšia (ide hlavne o slovenské grafémy s mäkčeňom; podrobnejšie pozri v prílohe). Systém rómskeho písma najširšie akceptovaný v Maďarsku sa v prípade niektorých grafém prispôsobuje skôr anglickému systému než maďarskému (cs ~ ch, s ~ sh, zs ~ zh), čo však v konečnom dôsledku môže spôsobovať problémy, pretože nepokrýva fonematický systém rôznych dialektálnych variantov rómčiny a beášťiny v Maďarsku a nenasleduje európsku prax, aby sa systém písma jazyka menšiny čo najviac podobal systému písmen majoritnej spoločnosti. Takéto rozdiely môžu sťažiť čítanie v rómčine práve u tých, ktorí aj tak čítajú málo a ťažko (podobnú kritiku vyslovila aj Zita Régerová v štúdiu z roku 1988: Réger, 1988, s. 169–170).

Je zrejmé, že štandardizovanosť vysokého a nízkeho kódu u Rómov v Maďarsku a na Slovensku sa nepodobá situácii, ktorú predstavili Ferguson, Fishman a iní bádatelia diglosie. Rozdiel medzi dvomi kódmi síce existuje, ale nie je až taký veľký ako v klasických prípadoch diglosie. Miera štandardizovanosti rómčiny nie je až taká nízka, ako je pri nízkom kóde diglosných jazykov.

2.5 Stabilita

Stabilitu v diglosnej situácii podčiarkol už Ferguson, podľa ktorého stabilita diglosie môže pretrvať viac než sto alebo tisíc rokov (Ferguson, 2004, s. 106). O otázke stability vyslovil podobný názor aj Fishman, ktorý hovorí, že diglosná situácia musí pretrvávať minimálne cez tri generácie, pričom funkcie jednotlivých kódov zostanú nezmenené (Fishman, 1985, s. 39; 1967, s. 29–30). Dlhodobá stabilita je podľa Fishmana dôsledkom *funkčnej rozdielnosti*. Aj keď je stabilita jedným zo základných prvkov diglosie, netrvá navždy. Dôvodom jej zániku môže byť napríklad štátne vzdelávanie, ktoré vnucovaním vysokého kódu pomáha zmene dominancie a koniec koncov i zmene jazyka.

Pri poznaní jazykovej situácie Rómov v Maďarsku a na Slovensku pokladám za pravdepodobné, že diglosia vysokého a nízkeho kódu Rómov nie je stabilná. Jednak rozšírenie domén používania beštiny a rómskeho jazyka, jednak štatistiky (pozri napr. graf 1 a 2), ako i jazykové zmeny, o ktorých môžeme čítať v odbornej literatúre, svedčia o tom, že jazyková situácia Rómov v oboch štátoch nie je jednoznačne stabilná.

Stabilná jazyková situácia, ktorá je základným znakom diglosie, nie je všeobecne platná vo všetkých rómskych spoločnostiach Maďarska a Slovenska. Síce ešte nikto neurobil výskum používania jazyka celého rómskeho spoločenstva ani v jednom spomenutom štáte, no zdá sa, že o stabilnej jazykovej situácii nemôžeme hovoriť predovšetkým u mladšej generácie nekompaktných komunít.

3. Diglosia či funkčný bilingvismus

Keďže dvojjazyčnosť slovenských a maďarských Rómov vznikla v kontakte dvoch samostatných jazykov, na tento vzťah možno uplatniť predovšetkým Fishmanovu rozšírenú diglosiu. O predstavených komunitách, ako aj o iných rómskych komunitách Maďarska a Slovenska však nemôžeme jednoznačne vyhlásiť, že sú na ne platné všetky kritéria Fishmanovej diglosie. Sme bližšie k pravde, ak hovoríme, že len isté vlastnosti Fishmanovej diglosie existujú v používaní jazyka skupín výskumu a zrejme rovnako aj v ostatných skupinách regiónu. Potom sa však vynára otázka, či možno hovoriť všeobecne o diglosii vtedy, keď sú platné len niektoré jej vlastnosti (touto otázkou sa v štúdií o diglosii zaoberá podrobnejšie i Fasold: Fasold, 1984).

Rozdiely v jednotlivých skupinách vyplývajú nie z rozdielu ich jazykov alebo dialektov, skôr z rozdielneho spoločenského zaradenia, postavenia a z rozdielných interetnických vzťahov skupín. Hoci isté vlastnosti diglosie boli v skupinách môjho výskumu prítomné, nemožno jednoznačne hovoriť o diglosii týchto spoločenstiev. Ak sa hovorí o diglosii tej alebo inej skupiny, bolo by potrebné aj spresniť typ diglosie.

Po výskume používania jazyka niektorých rómskych skupín Maďarska a Slovenska možno tu hovoriť o nasledovnej jazykovej situácii: výskumníkmi najviac spomínaný jav, funkčná rozdielnosť či špecifickosť kódov, je prítomný v používaní jazykov skúmaných skupín, no bolo by príliš odvážne hovoriť, že to platí pre všetky rómske skupiny či komunity. Používanie jazykov (ako aj výber kódov) je predovšetkým spoločensky podmienené, a tak i prítomnosť dvojjazyčnosti závisí hlavne od sociálneho zaradenia (a iných mimojazykových faktorov) viacjazyčnej skupiny. Asimilačné tendencie (lokálnej) majoritnej spoločnosti v istých prípadoch vedú k zániku dvojjazyčnosti. Týka sa to najmä tých nekompaktných spoločenstiev, kde sú vnútrospoločenské väzby slabé. Existenciu (či práve neexistenciu) funkčnej rozdielnosti kódov ovplyvňuje aj jazyková atrícia u mladej generácie, ktorá predstavuje všeobecnú tendenciu

bez ohľadu na skupinovú či inú príslušnosť (situácia je iná u vlašských Rómov, kde je medzigeneračná komunikácia vo vernakulárnom jazyku každodenná). Popri tejto tendencii možno ešte v skúmaných skupinách stále sledovať rozdielnosť kódov na rovine formálnosť–neformálnosť, ako aj používanie rôznych jazykov vo familiárnych a verejných doménach. No používanie rómčiny či beáštiny v neformálnych doménach nie je v skúmaných komunitách rovnaké: miera intenzity sa mení v závislosti od toho, či sa vernakulárny jazyk používa v uzavretej skupine (t. j. v skupine, ktorej členovia sa nestýkajú s členmi iného spoločenstva) alebo v otvorenej skupine komunity (t. j. v skupine, ktorej členovia sa pravidelne stýkajú s Nerómami či s Rómami inej skupiny). Používanie jazyka dvojjazyčných Rómov nemôžeme zúžiť tak, že by sme si predstavili vernakulárny jazyk (v diglosnej situácii označovaný ako nízky kód) ako jazyk, ktorého používanie charakterizuje len neformálne domény.

Funkčná rozdielnosť, jav, ktorý bol u Fishmana základom diglosie, charakterizuje používanie jazykov Rómov čoraz menej. Netreba však zabudnúť ani na Fishmanovu neskoršiu myšlienku, podľa ktorej existencia všetkých javov diglosie naraz v jednom časovom odseku je len veľmi idealizovaný stav (Fishman, 1985, s. 43).

Popri funkčnej rozdielnosti u rómskych skupín stále existuje aj rozdiel v osvojovaní si jazykov (doma – vernakulárny jazyk, škola – jazyk okolia), avšak je to stále klesajúca tendencia (podrobnejšie pozri kapitolu o osvojovaní si jazykov). Aj v tomto prípade treba rozlišovať medzi skupinami podľa ich spoločenského zaradenia a miery intenzity vnútro- a medziskupinových vzťahov. Diglosia ľahšie pretrváva v tých skupinách, ktoré majú sporadické vzťahy s vonkajším svetom, ale to ešte nie je dostatočný podklad na to, aby sme označili dvojjazyčnosť všetkých Rómov Maďarska a Slovenska ako diglosiu.

Pri opise dvojjazyčnosti Rómov potrebujeme poznať viac faktov najmä z oblasti spoločenských charakteristík používateľov jazyka, o ich histórii, používaní jazykov, ako aj o politických pomeroch vplývajúcych na používanie jazyka. V prípade istých skupín vzťah medzi dvomi jazykmi môže byť diglosiou a v prípade iných skupín je predstaviteľná aj iná forma dvojjazyčnosti.

Výskumníci, ktorí bez hlbšieho výskumu hovoria o diglosii Rómov, by sa mali pridržať Fishmanovej myšlienky, podľa ktorej nesmieme pokladať každý „etnokultúrny problém“ (v našom prípade problém používania viacerých jazykov) za diglosiu: na to, aby sme mohli hovoriť o diglosii, isté podmienky musia byť splnené (Fishman, 1985, s. 53).

Literatura:

BARTHA, Csilla (1999): *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

BARTHA, Csilla (2006): „A régiek a régi cigányt beszélnek, mi már kavarjuk” – Nyelvcseré két magyarországi oláh cigány közösségben. In: Kálmán László (ed.), *Kb. 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, s. 411–440.

BARTHA, Csilla (2007): Nyelvcseré két magyarországi oláh cigány közösségben – „A régiek a régi cigányt beszélnek, mi már kavarjuk”. In: Bartha Csilla (ed.), *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, s. 244–266.

BARTHA, Csilla (red.) (2007): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

BERNSTEIN, Basil (1971): A socio-linguistic approach to socialization: with special reference to educability. In: Basil Bernstein (ed.), *Class, Codes and Control. Vol 1., Theoretical studies towards a sociology of language*. London: Routledge and Kegan Paul, s. 143–169.

BOŘKOVCOVÁ, Máša (2006): *Romský etnolekt češtiny. Případová studie*. Praha: Signeta.

CSERESNYÉSI, László (2004): *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

ELŠÍK, Viktor (2003): Interdialect contact of Czech (and Slovak) Romani varieties. *International Journal of the Sociology of Language*, 162, s. 41–62.

Dostupné z: <http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_2003_Interdialect.pdf>.

ELŠÍK, Viktor (2007): Grammatical borrowing in Hungarian Rumungro. In: Yaron Matras – Jeanette Sakel (eds.), *Grammatical Borrowing in Cross-Linguistic Perspective*. (Empirical Approaches to Language Typology, 38). Berlin: Mouton de Gruyter, s. 261–282.

ELŠÍK, Viktor – HÜBSCHMANNOVÁ, Milena – ŠEBKOVÁ, Hana (1999): The Southern Central (ahi-imperfect) Romani dialects of Slovakia and northern Hungary. In: Dieter Halwachs – Florian Menz (eds.), *Die Sprache der Roma. Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Klagenfurt: Drava Verlag, s. 277–390.

Dostupné z: <http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_1999_Rumungro.pdf>.

FASOLD, Ralph (1984): Diglossia. In: *The Sociolinguistics of Society*. Oxford: Blackwell, s. 34–60.

FERGUSON, Charles A. (2004 [1975]): Diglosia. In: Jozef Štefánik (ed.) (2004), *Antológia bilingvizmu*. Bratislava: Academic Electronic Press, s. 101–114.

FISHMAN, Joshua A. (1967): Bilingualism with or without diglossia; Diglossia with or without bilingualism. *Journal of Social Issues*, 1967, s. 29–38.

FISHMAN, Joshua A. (1985): Bilingualism and biculturalism as individual and as societal phenomena. In: Joshua A. Fishman (ed.), *The Rise and Fall of the Ethnic Revival: Perspectives on Language and Ethnicity*. Berlin – New York: Mouton, 39–56.

FORRAY, Katalin R. (2007): Nyelvpolitika – A cigány nyelvek oktatásának helyzete. In: Bartha Csilla (ed.), *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, s. 152–169.

HOFFMANN, Zsuzsa (2006): A diglosszia fogalmának problémái – a német nyelvű Svájc példáján. *Argumentum*, 2, s. 160–166.

Dostupné z: <<http://argumentum.unideb.hu/2006-anyagok/HoffmannZs.pdf>>.

HORECKÝ, Ján (1999): K otázke literárnej rómčiny. In: Slavomír Ondrejovič (ed.), *Slovenčina v kontaktoch a konfliktach s inými jazykmi. Sociolinguistica slovacca 4*. Bratislava: Veda, s. 165–172.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena (1979): Bilingualism among the Slovak Rom. *International Journal of the Sociology of Language*, 1979, s. 33–49.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena – BUBENÍK, Vít (1997): Causatives in Slovak and Hungarian Romani. In: Yaron Matras et al. (eds.), *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins, s. 133–146.

JUROVÁ, Anna (1996): Cigányok-romák Szlovákiában 1945 után. *Régió*, 7, s. 35–56.

KEMÉNY, István (1999): A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Régió*, 1999, s. 3–14.

KEMÉNY, István – JANKY, Béla (2003a): A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő*, 10, s. 64–76.

KEMÉNY, István – JANKY, Béla (2003b): A 2003. évi cigány felmérésről. In: Kállai Ernő (ed.), *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején. Kutatási gyorsjelentések*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, s. 7–27.

KISS, Jenő (2002 [1994]): Kétnyelvűség, kettősnyelvűség és diglosszia. *Magyar Nyelv*, 1994, s. 81–95; A. Jászó Anna – Bódi Zoltán (ed.) (2002), *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Budapest: Tinta Kiadó, s. 138–142.

KISS, Jenő (1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

KLOSS, Heinz (2003 [1976]): Über Diglossie. *Deutsche Sprache*, 1976, s. 313–323; O 'diglossii'. In: Jozef Štefánik (ed.) *Antológia bilingvizmu*. Bratislava: Academic Electronic Press, s. 129–138.

KOVACSIK, Katalin (1998): A cigány nyelv társadalmi helyzete. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (eds.), *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó és A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, s. 60–66.

- KRÁL, Ábel (1984): *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- KSH (2002): *Népszámlálás 2001*. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- LAKATOS, Szilvia (1996): A romani/lovári nyelv. In: Katalin R. Forray (ed.), *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. Pécs: PTE BTK NTI Romológiai és Nevelésszociológia Tanszék, s. 112–131.
- LANSTYÁK, István (1998a [1993]): Diglossia és kétnyelvűség. *Kétnyelvűség*, 1993, s. 5–21; Kontra Miklós – Saly Noémi (ed.), *Nyelvmentés vagy nyelvárulás. Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris Könyvkiadó, s. 125–143.
- LANSTYÁK, István (1998b [1994]): A magyar-magyar diglossia néhány kérdéséről. *Kétnyelvűség*, 1994, s. 17–28; Kontra Miklós – Saly Noémi (ed.), *Nyelvmentés vagy nyelvárulás. Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris Könyvkiadó, s. 166–183.
- LENGYEL, Zsolt (2005): Nyelvvelsajátítás, nyelvi fejlődés és a nyelvi környezet (pszicho- és szociolingvisztikai közelítés). In: Lanstyák István – Vančonek Kremmer Ildikó (ed.), *Nyelvészetéről változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda, s. 121–153.
- MANN, Arne B. (2005): A szlovákiai romológiai kutatások áttekintése. In: Prónai Csaba (ed.), *Lokális cigány közösségek Gömörben. Identitásváltozatok marginalitásban*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- MATRAS, Yaron (2004): *Romani. A Linguistic Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MATRAS, Yaron (2005): *The status of Romani in Europe. Report submitted to the Council of Europe's Language Policy Division, October 2005*.
Dostupné z: <<http://romani.humanities.manchester.ac.uk/downloads/1/statusofromani.pdf>>.
- MATRAS, Yaron (2007): A romani jövője: A nyelvi pluralizmus politikája felé. In: Bartha Csilla (ed.), *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, s. 128–146; Originál: (2005) The Future of Romani: Toward a policy of linguistic pluralism. *Roma Rights Quarterly* 1, s. 31–44.
Dostupné z: <http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_Pluralism.pdf>.
- MENYHÁRT, József – PINTÉR, Tibor (2007): Nyelvek és lehetőségeik Malomhelyen. In: Bartha Csilla (ed.), *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, s. 293–307.
- PÁLMAINÉ ORSÓS, Anna (2006): A magyarországi cigány nyelvek szociolingvisztikai, nyelvpolitikai megközelítése. In: Katalin R. Forray (ed.), *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. Pécs: PTE BTK NTI Romológiai és Nevelésszociológia Tanszék, s. 93–112.
- PÁLMAINÉ ORSÓS, Anna (2007a): A beás nyelv Magyarországon. In: Bartha Csilla (ed.), *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, s. 52–71.

- PÁLMAINÉ ORSÓS, Anna (2007b): A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. In: Bartha Csilla (ed.), *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, s. 266–293.
- PINTÉR, Tibor (2004a): Nyelvcsere, nyelvmegtartás, nyelvcseré Dunaszerdahelyen. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (eds.), *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, s. 63–71.
- PINTÉR, Tibor (2004b): Kisebbség és nyelvhasználat. In: Lanstyák István – Menyhárt József (eds.), *Tanulmányok a kétnyelvűségről III*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, s. 52–93.
- PINTÉR, Tibor – MENYHÁRT, József (2005): Bilingvizmus v Malom Háji alebo jazyková situácia v rómskej komunite na južnom Slovensku. In: Jozef Štefánik (ed.), *Individuálny a spoločenský bilingvizmus. Zborník príspevkov z II. medzinárodného kolokvia o bilingvizme konaného 10. a 11. júna 2004 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave*. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava, s. 77–83.
- RÁCOVÁ, Anna (2007): Romany word-formation bases as a source of neologization in the Slovak Carpathian Romani language. In: Pavol Štekauer (ed.), *SKASE journal of Theoretical Linguistics. Special number – In Honour of Ján Horecký, 2007*, s. 127–131.
Dostupné z: <http://www.skase.sk/Volumes/JTL08/pdf_doc/19.pdf>
- RÉGER, Zita (1974): A lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermeknek nyelvi problémái az iskoláskor elején. *Nyelvtudományi Közlemények*, 76, s. 229–255.
- RÉGER, Zita (1979): Bilingual gypsy children in Hungary: Explorations in ‘natural’ second-language acquisition et an early age. *International Journal of the Sociology of Language*, 1979, s. 59–82.
- RÉGER, Zita (1988): A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*, IV, s. 155–178.
- RÉGER, Zita (2002): *Cigány gyermekvilág*. Budapest: L’Harmattan Kiadó.
- RÉGER, Zita (2007 [1987]): Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In: Bartha Csilla (ed.), *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, s. 80–117; *Műhelymunkák a nyelvészet és társadalomtudományi köréből III.*, 1987, április, s. 31–89.
- SHIFFMAN, Harold F. (1997): Diglossia as a sociolinguistic situation. In: Florian Coulmas (ed.), *The Handbook of sociolinguistics*. Oxford: Blackwell, s. 204–215.
- SZALAI, Andrea (2000): Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásban. In: Katalin R. Forray (ed.), *Romológia-ciganológia*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus kiadó.
- SZALAI, Andrea (2007): Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In: Bartha Csilla (ed.), *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, s. 20–52.

SZALAI, Andrea (2008): Nyelvi ideológiák és társadalmi határok. In: Feischmidt Margit – Kovács Nóra (eds.), *Az etnicitás és a kisebbségkutatás elméleti és módszertani irányai az antropológiában*. Budapest: MTA ENKI. Dostupné z: <<http://www.nytud.hu/oszt/neuro/szalai/nyelviideologiak.pdf>>.

TÁLOS, Endre (2001): A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin (ed.), *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: IFA-OM-ELTE, s. 317–325.

TRUDGILL, Peter (1997): *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.

VÁRNAGY, Elemér – VEKERDI, József (1979): *A cigány gyermekek nevelésének és oktatásának problémái*. Budapest: Tankönyvkiadó.

VEKERDI, József (1985): *Cigány nyelvjárási népmesék I*. Debrecen: Folklor és Etnográfia 19.

WEI, Li (2004 [2000]): Dimensions of bilingualism. In: Li Wei (ed.) (2000), *The Bilingualism Reader*. London: Routledge, s. 3–25; Dimenzie bilingvizmu. In: Jozef Štefánik (ed.) (2004), *Antológia bilingvizmu*. Bratislava: Academic Electronic Press, s. 24–39.

Príloha:

Abeceda rómčiny používanej v európskych štátoch (Matras, 2005, s. 18)

Academic transliteration	Email communication	Bulgaria	Czech/Slovak Republic	Macedonia	Hungary	Finland	Sweden	Romania
a	a	a	a	a	a	a	a	a
b	b	b	b	b	b	b	b	b
c	ts	ts	c	c	c	c	c	c/ç
č	ch	ch	č	č	ch	č	č	ć
čh	ch	chh	čh	čh		čh	čh	ś
d	d	d	d	d	d	d	d	d/
dj	dy		ď		gy		dj	d̃
e	e	e	e	e	e	e	e	e
f	f	f	f	f	f	f	f	f
g	g	g	g	g	g	g	g	g/q
h	h	h	h	h	h	h	h	h/ç
x	x	x	ch	h	x	x,	x	x
i	i	i	i	i	i	i	i	i
dž	j, dzh	dzh	dž	dž		dž	dž	
k	k	k	k	k	k	k	k	k/q
kh	kh	kh	kh	kh	kh	kh	kh	kh
l	l	l	l	l	l	l	l	l
m	m	m	m	m	m	m	m	m
n	n	n	n	n	n	n	n	n
nj	ny		ň		ny		nj	ñ
p	p	p	p	p	p	p	p	p
ph	ph	ph	ph	ph	ph	ph	ph	ph
r	r	r	r	r	r	r	r	r
ř	rr						rr	rr
s	s	s	s	s	s	s	s	s/ç
š	sh	sh	š	š	sh	š	š	ś
t	t	t	t	t	t	t	t	t/
th	th	th	th	th	th	th	th	th
tj	ty		ť		ty		tj	t̃
u	u	u	u	u	u	u	u	u
v	v	v	v	v	v	v	v	v
	e	w	y					ä
j	y,j	y	j	j	j	j	j	j
z	z	z	z	z	z	z	z	z
ž	zh	zh	ž	ž	zh	ž	ž	ź